

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Григорія Сковороди»

КАФЕДРА ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ З УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Збірник наукових статей

Випуск 20

*Присвячений пам'яті
відомого українського археолога-славіста
Олега Васильовича Сухобокова*

Переяслав-Хмельницький
2008

УДК 001.8:902.2(477.51) «653»

Людмила Ясновська
(Чернігів)

ДО ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОГОРОДСЬКОЇ БОЖНИЦІ

В статті розглядається історія дослідження одного з архітектурних пам'яток Переяславської землі – Михайлівської церкви (Юр'єва или Старогородська божниця) в г. Острі в кінці XIX в. – на початку XX в.

Церква архангела Михайла в м. Острі стає відома за літописним рядком під 1152 р., коли коаліція князів взяла Городець (городище в с. Старогородка, що на околиці м. Остра) і спалила його: *«навіть і божницю святого Михайла; верх був рублений з дерева, і це згоріло»* [8, с. 251]. У XVI ст. церква стояла занедбана, але в XVII ст. було поновлено служби. У XVIII ст., у зв'язку з неможливістю відновлення храму, було прийнято рішення розібрати *«середину церкви по нижче окна»*, а в середині XIX ст. після обвалу гори зруйнувалися фундаменти південної стіни (рис. 1). На сьогоднішній день збереглася на повну висоту тільки вівтарна частина з фресковим живописом (рис. 2-3). За висновками М.К. Каргера храм належав до чернігівської архітектурної школи [6, с. 19], а В.А. Богусевич вважав, що храм мав призначення оборонної башти [1, с. 39]. Дослідження, проведені П.О. Раппопортом, остаточно закріпили за пам'яткою визначення її як такої, що відноситься до переяславської архітектурної школи кінця XI ст., яку було розписано на початку XII ст. на замовлення Володимира Мономаха [14, с. 38].

Рис. 1. Акварель А. Васильківського «Юр'єва божниця».

Метою даної розвідки є висвітлення історії збереження та вивчення Старогородської божниці в кінці XIX – на початку XX ст. різними установами, та згадати прізвища її дослідників.

Початок археологічних досліджень Михайлівської церкви пов'язано з ім'ям М.О. Константиновича, який купив у княгині Кудашової Старогородку в 1876 р. і звернув увагу на жалюгідний стан пам'ятки (рис. 1). Скоріш за все, вже тоді він *«немедленно огоро-*

дил *остатки храма, и с того времени они находятся под строжайшей охраной*» [7, с. 139]. Крім того, проведені М.О. Константиновичем розкопки дозволили відтворити схем-план церкви, встановити техніку кладки «opus mixtum». На жаль, звіти або повідомлення про ці роботи до Імператорської археологічної комісії (далі ІАК) не надійшли, а з'явилися значно пізніше у вигляді статті в журналі «Киевская старина», яка й привернула увагу мистецтвознавців до фрескового живопису Старгородської божниці.

Рис. 2. Сучасний вигляд Старгородської божниці.

Рис. 3. Фрагмент фрескового розпису.

Про стан пам'ятки ІАК було відомо з відповіді Чернігівського губернатора на запит, зроблений у лютому 1888 р. Вже на той час власник землі, де стояли руїни Остерської Божниці, М.О. Константинович, звернувся до професора Санкт-Петербурзького університету С.П. Прахова про допомогу в збереженні вівтарної частини, але не отримав підтримки [15, арк. 17-17 зв.].

Залишилося поза увагою ім'я людини, яка також однією із перших почала турбуватися про стан пам'ятки. У листопаді 1891 р. до ІАК надійшов лист від дійсного члена Київського товариства заохочування художеств Миколи Федотовича Біляшівського. Він спробував спрямувати увагу комісії на один із «*древнейших памятников русского зодчества, в настоящее время близкий к полному уничтожению*» [16, арк. 1], що розташовувався в с. Старгородка Чернігівської губернії Остерського повіту. У листі він описав жалюгідний стан церкви, звернув увагу на фрески у вівтарній частині, які «*с течением времени все больше и больше разрушающиеся, никем еще вполне не скопированы и не срисованы*» [16, арк. 1 зв.], та сподівався на те, що комісія буде вживати заходи до її збереження. Ним же було запропоновано допомогти комісії у зібранні відомостей про пам'ятку. На жаль, комісія не звернулася за допомогою до М.Ф. Біляшівського.

Для вирішення порушеного М.Ф. Біляшівським питання, ІАК листом від 20 січня 1892 р. звернулася до «*знатока местных древностей*» В.Б. Антоновича з проханням надати висновки про стан пам'ятки. Вже у квітні до комісії надійшло повідомлення, в якому зазначалося, що це храм «*княжеского времени и часть фресок довольно явственно уцелела*». Крім

того, надіславши фотографію збереженої вівтарної частини, В.Б. Антонович запропонував О.О. Бобринському свої послуги щодо зняття плану та замальовок фресок [17, арк. 9 зв.]. Але комісія з незрозумілих обставин не скористалась його пропозицією, а копії фресок було зроблено у тому ж таки році А.В. Половцевим разом із дружиною протягом десяти днів *«при самых неблагоприятных условиях»*. У грудні 1892 р. на засіданні Імператорського російського археологічного товариства він зробив повідомлення про фрески XII ст., *«найденных им в развалинах часовни Юрьевской Божницы»*, що викликало жваве обговорення за участю В.Г. Бока, О.Ф. Бичкова, М.В. Покровського, М.В. Султанова та В.В. Сулова [19, арк. 201 зв.]. Зроблені дослідником замальовки та плани не були представлені в ІАК. Лише у 1907 р., коли постало питання видання М.О. Макаренком фрескового розпису Старогородського храму, комісія звернулася до О.М. Половцевої з проханням надати дозвіл *«издать кальки исполненных вашим мужем с фресок старинной церкви»* [16, арк. 28]. Відмітимо, що одночасно зацікавились пам'яткою представники Імператорського Московського археологічного товариства (далі ІМАТ). Про збереження залишків руїн храму, особливо його фрескових зображень, відбулося жваве обговорення на Х археологічному з'їзді у Ризі в 1893 р.

Якщо маститі науковці не звертали уваги на стан церкви, то М.О. Константинович своєю публікацією у 1896 р. зміг привернути увагу громадськості до сумної долі пам'ятки давньоруської архітектури. П.М. Добровольський у своїй роботі *«Юрьевская Божница»* (1902 р.) визнав, що до охорони церкви не було ніяких дій аж до 1894 р., поки церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії не порушило це питання, звернувшись до єпископа Чернігівського та Ніжинського Антонія з пропозицією про захист від негоди залишків храму, зробивши над ним *«прикрытие, или же образовав из алтарной части сего храма часовню, с сохранением уцелевших на алтарной стене фресковых изображений»* [4, с. 18-22]. Звернення Антонія до відомого любителя старожитностей губернського предводителя дворянства генерал-лейтенанта графа Г.А. Милорадовича не зацікавило останнього, й було переадресоване чернігівському губернатору Є.К. Андрієвському. Не дочекавшись відповіді, духовна консисторія листуванням протягом осені 1896 р. з благочинним П. Рклицьким мала спробу через парафіян с. Старгородка вирішити питання отримання коштів на ремонтні роботи [3, с. 18-19].

З 1895 р. піклування про стан Михайлівського храму взяло на себе Остерське земство та повітова управа. У липні 1899 р. земська повітова управа звернулася до ІАК з пропозиціями по збереженню руїн древнього храму. У відповіді до управи зазначалося, що повна реставрація неможлива тому, що *«при незначительности сохранившихся от храма остатков, такая реставрация могла бы привести лишь к искажению памятника»* [16, арк. 25]. Крім того, було надано рекомендації до реставраційних робіт, а саме: *«... 1) необходимо пригласить опытного архитектора, 2) над сохранившейся алтарной частью устройть деревянный шатер или навес достаточно широкий, чтобы защитить внутреннюю поверхность апсиды от дождя и снега, 3) трещины в остатках свода залить цементом, не изменяя сохранившегося вида развалин, 4) окружить памятник высокою оградой, чтобы заградить доступ стадам и пастухам»* [16, арк. 25 зв.]. Остерське земське зібрання виділило на ремонтні роботи 1000 крб., а надані ІАК рекомендації, практично всі, було виконано під наглядом місцевого техника-будівельника Шульца влітку 1902 р. [3, с. 24]. Але досвідчений архітектор при цьому не був присутній.

У жовтні 1902 р. до ІАКу звернувся Олександр Кузьмич Хребтов з проханням видати Відкритий лист на дослідження Остерської Божниці. Комісія забажала від нього доказів його фахової підготовки, запропонувавши зробити фото пам'ятки та надіслати план майбутніх археологічних досліджень. У листі до О.О. Бобринського прохач зауважив, що проведені ремонтно-реставраційні роботи Остерською повітовою управою повністю знищили пам'ятку тому, що *«на его крышу или точнее выражаясь свод, навалено несколько видов кирпичей и все*

они покрыты железом, а на верху небольшая главка, подобное безобразие трудно представить». У відповіді зазначалось, що ІАК більш схильна надати право ведення досліджень спеціалісту-архітектору. Крім того, «не найдя новых указаний относительно предложенных Вами раскопок, не сочла возможным выдать Вам просимый открытый лист». О.К. Хребтов після такої відповіді переключився на успішні дослідження печерних комплексів Межигірського монастиря [18, арк. 1, 4 зв.]. Будь-яких робіт у 1903 р. членами ІАК на пам'ятці не було проведено.

Під час підготовки до XIV археологічного з'їзду одним із пунктів програми Московського Підготовчого комітету археологічного з'їзду в Чернігові було записано про обов'язковий опис та видання «в точных фотографических снимках остатков древней церкви с фресковой живописью в г. Остре» [13, с. 41]. До цієї роботи знову активно долучилися представники ІАК. З 1902 р. в комісії почав працювати художник-архітектор П.П. Покришкін [2, с. 157], що дозволило розгорнути широку програму по реставрації та охороні архітектурних старожитностей в Росії, в тому числі й давньоруських.

Так, у серпні 1906 р. за відрядженням комісії професор Д.В. Айналов оглянув Юр'єву Божницю і відмітив у звіті поганий стан пам'ятки після реставрації, звернувши увагу на те, що «фрески не только в некоторых местах обвалились, но и испортились и выветрились» [20, арк. 64]. М.О. Макаренко того ж таки року оглянув церкву й у своїй доповідній записці від 30 січня 1907 р. до ІАК зазначив, що «фрески не защищены от дождя и снега, обрыв у церкви не укрепляется», й запропонував установити навіс над руїнами, захистити фрески від написів туристів, зміцнити штукатурку, що відвалюється, зробити виміри, фото та скопіювати фрески [16, арк. 25 зв.]. Відмітимо, що М.О. Макаренко після проведення своїх досліджень спочатку друкує коротке повідомлення [11, с. 58], потім – розлогу статтю [10, с. 373-404], і лише через двадцять років – ґрунтовну працю з власними фотознімками та малюнками, переважно про фресковий розпис [9, с. 205-223].

За дорученням ІАК художник-архітектор П.П. Покришкін у травні 1907 р. провів виміри, фотофіксацію Остерської Божниці та зробив доповідь про її стан на засіданні реставраційної комісії, зауваживши, що «по кирпичам, кладке и устройству арки постройка может быть относиться к XI в.». Крім того, він запропонував проект реставраційних робіт, який був затверджений і повідомлений Остерській повітовій управі [5, с. 19].

Не залишилися байдужими до стану Старгородської божниці і представники Чернігівської губернської вченої архівної комісії (далі ЧГВАК). У 1910 р. В.А. Шугаєвський оглянув пам'ятку та вніс пропозиції про збереження залишків церкви: зробити футляр, хоча б таки дерев'яний над західною частиною. На жаль, земська управа не дала відповіді на пропозицію. Доречно зауважити, що серед членів комісії була й інша думка. Так, М.О. Доброгаєв та Є.О. Корноухов вважали, що пам'ятник знаходиться «в настоящее время достаточно хорошо защищенным от дальнейших разрушений». Тому, зібрані по підписці губернатором А.А. Хвостовим для Юр'євої божниці 141 руб. 1 коп. залишилися в касі комісії [21, с. 220]. Того ж таки року до ЧГВАК від І.М. Руденко надійшли фрагменти кераміки та кілька зубів тварин, знайдених під час проведення земляних робіт по укріпленню храму, які поповнили фонди музею комісії [12, с. 22, 25].

Це були останні кроки по вивченню пам'ятки. Для археологічних установ Санкт-Петербурга та Москви змінилися територіальні пріоритети досліджень, вони були перенесені на територію Північної Русі, а місцеві осередки звернулися до вивчення архівної спадщини.

Із встановленням радянської влади починається новий етап у вивченні Михайлівського храму в м. Острі. Наведені сторінки історії дослідження та збереженості Старгородської божниці в XIX – на початку XX ст. доповнюють наше уявлення про перші кроки пам'яткоохоронної справи в Україні, які проводили представники церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, Імператорської археологічної комісії, Імпера-

торського Московського археологічного товариства, Чернігівської губернської вченої архівної комісії та Остерського земства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Богусевич В.А. Остерский городок // КСИАУ. – 1962. – Вып. 12.
2. Вздорнов Г.И. История открытия и изучения русской средневековой живописи XIX века. – М., 1986.
3. Добровольский П.М. Юрьевская божница. – Чернигов, 1903.
4. Известия церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за 1894 г. – К., 1895.
5. Известия Императорской археологической комиссии. – Вып. 26 (Вопросы реставрации. Вып. 1). – С. – Петербург, 1908.
6. Каргер М.К. «Летская божница» Владимира Мономаха // КСИИМК. – 1953. – Вып. XLIX.
7. Константинович М. Развалины Юрьевой божницы в с. Старогородка // Киевская старина. – 1896. – № 11 – ноябрь.
8. Літопис Руський. – К., 1989.
9. Макаренко М. Старогородська «божниця» та її малювання. / Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928.
10. Макаренко Н. Древнейший памятник искусства Переяславского княжества. / Сб. статей в честь гр. П.С. Уваровой. – М., 1916.
11. Макаренко Н. Развалины в Старогородке // Старые годы. – 1907. – Февраль.
12. Отчет о деятельности Черниговской губернской ученой архивной комиссии за 1910 год. – Чернигов: Типография губернского земства, 1911.
13. Правила Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове в 1908 г. и протоколы заседаний Предварительного комитета 7-9 февраля 1906 г. – Москва, 1906.
14. Раппопорт П.А. Русская архитектура X-XIII вв. // Свод археологических источников. – Л., 1982. – № 38.
15. Рукописний відділ наукового архіву Інституту історії матеріальної культури (далі РВ НА ІМК) РАН. – Ф. 1. – Оп. 1888 г. – Спр. 15.
16. РВ НА ІМК РАН. – Ф. 1. – Оп. 1891. – Спр. 175.
17. РВ НА ІМК РАН. – Ф. 1. – Оп. 1891. – Спр. 44.
18. РВ НА ІМК РАН. – Ф. 1. – Оп. 1903. – Спр. 96.
19. РВ НА ІМК РАН. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 400.
20. РВ НА ІМК РАН. – Ф. 4. – Спр. 53.
21. Труды Черниговской архивной комиссии. – Чернигов: Типография губернского земства, 1913. – Вып. 10.

In article the history of research of one of architectural monuments of Perejaslavl region – churches st. Michael in Oster in end XIX of century – the beginning of XX century in is considered.